

Гісторыя пратэстанцкай царквы на Беларусі

Л.С.Іванова

Выступленне прафесара Вітэнбергскага ўніверсітэту Марціна Лютэра ў 1517 г. з крытыкай сярэдневечнага касцёла паклала пачатак развіццю рэфармацыйнага руху ў Заходняй Еўропе. Дзейнасць Ульрых Цвінглі, Жана Кальвіна і іншых дзеячоў Рэфармацыі спрыяла стварэнню ў шмат якіх еўрапейскіх краінах новай, незалежнай ад Рыма, царкоўна-рэлігійнай арганізацыі, якую ўмоўна можна назваць пратэстанцкай царквой. Асноўнымі пастулатамі пратэстантызму былі: звяртанне да першапачатковага тэксту Бібліі як крыніцы веравучэння, прымат Св.Пісання над «царкоўнай традыцыяй» (пастановамі усяленскіх сабораў, творамі айцоў царквы), адпраўленне набажэнства на роднай мове, асабістая адказнасць кожнага чалавека перад Богам без пасрэдніцтва царкоўных іерархаў, прычасце пад двума відамі. Пратэстанцкая дактрына адваргала ўладу папы, культ святых, цэлібат ксяндзоў.

Рэфармацыйныя ідэі пранікалі ў Вялікае княства Літоўскае праз суседнія краіны – Прускае княства (з 1525 г. лютэранства стала тут афіцыйнай рэлігіяй) і Польшчу. Прускі князь Альбрэхт Гогенцоллерн у 1544 г. заснаваў у Круляўцу лютэранскі ўніверсітэт, прызначаны ў асноўным для студэнтаў з Польшчы і ВКЛ. Крулявец стаў галоўным лютэранскім цэнтрам для гэтага рэгіёну, тут ратаваліся ад ганенняў пратэстанты з іншых краін, адсюль на суседнія тэрыторыі распаўсюджвалася рэфармацыйная літаратура.

У Польшчы пэўныя ўплывы рэфармацыйных ідэй вымусілі Жыгімонта I Старога ўжо ў 1520 – 1525 гг. (праз некалькі год пасля выступлення Лютэра) выдаць антырэфармацыйныя эдыкты супраць распаўсюджвання лютэранскіх кніг. Эдыкты 1534 і 1540 гг. пад пагрозай канфіскацыі маёмасці і пакарання смерцю забаранялі навучанне ў пратэстанцкіх універсітэтах. Але ва ўмовах талерантнасці і слабасці каралеўскай улады, эдыкты, якія абмяжоўвалі шляхецкія вольнасці, фактычна не дзейнічалі. На сейме 1543 г. яны былі часткова адменены. Праўда, суровасць пакарання за парушэнне эдыктаў часова выклікала рэзкае змяншэнне колькасці студэнтаў з Польшчы і ВКЛ у пратэстанцкіх універсітэтах.

У 1539 г. ураджэнец Літвы Абрахам Кульва арганізаваў у Вільні школу, у якой вучылася каля 60 асобаў. Рэлігійныя ідэі, набытыя ім у час наведвання еўрапейскіх пратэстанцкіх універсітэтаў, Кульва выкладаў не толькі ў школе, але і слухачам у касцёле Св.Анны. Каралеўскі эдыкт 1542 г. вымусіў Кульву пакінуць Вільню і асталявацца ў Круляўцу.

Ідэі гуманізму, рэформы касцёла і адукацыі шырока распаўсюджваліся сярод інтэлектуальнай эліты ВКЛ і Польшчы. З 50-х гг. XVI ст. пачалося імклівае рзвіццё Рэфармацыі. Гэтаму спрыялі пашырэнне культурных і палітычных сувязей з Польшчай і іншымі краінамі Зах. Еўропы, агульны культурны і гаспадарчы ўздым, развіццё рэнесанснай культуры. Падарожжы за мяжу, навучанне ў пратэстанцкіх універсітэтах таксама садзейнічалі ўспрыманням новых рэлігійных павеваў. Найболей папулярнасцю у 40 – 50-х гг. XVI ст. карысталіся рэарганізаваны вучнем Лютэра, Філіпам Меланхтонам універсітэт у Вітэнбергу, універсітэты ў Франкфурце, Ліпску, Круляўцу. У матрыкулах таго часу мы знаходзім імёны Яна і Мікалая Сапегаў, Яна Хадкевіча, Яна і Ёзэфа Валовічаў, Вацлава Агрыппы і інш.

Крызісныя тэндэнцыі ў нетрах каталіцкай і праваслаўнай царкваў, а таксама пэўныя традыцыі рэлігійнай талерантнасці паскорылі працэс распаўсюджвання Рэфармацыі. Яна развівалася ў рэчышчы еўрапейскага рэфармацыйнага руху і ўспрыняла знешнія формы заходнееўрапейскага пратэстантызму: яго асноўныя накірункі (кальвінізм, лютэранства, антытрынітарызм), дагматыку, формы царкоўнай арганізацыі, але мела своеасаблівыя рысы. Галоўнай сацыяльнай асновай рэфармацыйнага руху ў ВКЛ быў прывілеяваны стан – магнаты, частка сярэдняй і дробнай шляхты (нярэдка магнацкая «кліентура»), Ідэі Рэфармацыі, асабліва на яе пачатковым этапе, успрыняла найбольш уплывовая, палітычна актыўная шляхта. Адною з такіх постацей, якія кардынальна паўплывалі на царкоўна-

рэлігійнае і культурнае жыццё ВКЛ, быў віленскі ваявода, канцлер ВКЛ Мікалай Радзівіл Чорны. Менавіта з імем Радзівіла Чорнага звязана распаўсюджанне і арганізацыі рэфармацыйнай царквы ў ВКЛ. Яго палітычны ўплыў і аўтарытэт у значнай ступені садзейнічалі пераходу шляхты ў пратэстантызм у 50 – 60-я гг. XVI ст. Радзівіл Чорны, які падтрымліваў сувязі з карыфеямі заходнееўрапейскага пратэстантызму і прадстаўнікамі асноўных пратэстанцкіх плыняў у Рэчы Паспалітай, стаў галоўным пратэктарам Рэфармацыі ў ВКЛ. Высока ацэньваў Радзівіла Абрахам Кульва (яны былі асабіста знаёмы і, як мяркуюць, менавіта Кульва зацікавіў Радзівіла вучэннем Лютэра).

Прадстаўнікі шмат якіх шляхецкіх родаў далучыліся да Рэфармацыі (Радзівілы, Сапегі, Валовічы, Глябовічы, Зяновічы, Кішкі, Хадкевічы, Нарушэвічы, Пацы і інш.). Напярэдадні Люблінскай уніі пратэстанцкія магнаты былі шырока прадстаўлены ў Радзе ВКЛ – у 1569 г. у яе склад уваходзіла 17 пратэстантаў, 9 праваслаўных, 2 католікі.

Нягледзячы на тое, што рэфармацыйны рух у ВКЛ пачаў развівацца ў форме лютэранства, гэтая канфесія ў далейшым не атрымала вялікага распаўсюджання. Лютэранства было пашырана ў асноўным сярод гараджан-іншаземцаў, якія такім чынам акрэслівалі і сваю рэлігійную адасобленасць, і сярод нязначнай часткі шляхты, звязанай з немецкай культурай.

Найбольшае распаўсюджанне на Беларусі (і ва ўсёй Рэчы Паспалітай) атрымаў *кальвінізм*. Менавіта рэспубліканская арганізацыя кальвінісцкай царквы, незалежнасць яе свецкіх патронаў у рэлігійных справах ад вярхоўнай улады, адпавядалі імкненню шляхты быць «вольнымі панамі».

Значную ролю ў арганізацыі кальвінісцкай царквы Польшчы і ВКЛ адыграў вядомы ў Заходняй Еўропе выдатны польскі рэфарматар Ян Ласкі, які на схіле жыцця вярнуўся і, нягледзячы на хваробу, энергічна ўключыўся ў справу аб'яднання розных плыняў Рэфармацыі. Ян Ласкі быў гасцінна прыняты ў 1557 г. ў Вільні Радзівілам Чорным.

З сярэдзіны 50-х гг. XVI ст. у Польшчы збіраліся сіноды, на якіх абмяркоўваліся пытанні дактрынальнага і арганізацыйнага афармлення пратэстанцкай царквы. На некаторых з іх прысутнічалі дэлегаты з ВКЛ. Іншы раз, з улікам пажаданняў пратэстантаў з ВКЛ, сіноды праходзілі на тэрыторыі княства. Так, на сінодзе 1565 г. у мястэчку Венграве, якое знаходзілася на мяжы ВКЛ і Кароны, адзначалася: «...браты, якія жывуць у княстве Літоўскім, скардзіліся..., што яны заўсёды на сіноды ў Польшчу прыязджалі, а польскіх братоў у Літве не бывала. Нават калі ў княстве адбываўся нейкі сінодзік, то там палякаў не бачылі. Аб гэтым таксама нябожчык пан Радзівіл, ваявода віленскі, да польскіх збораў пісаў».

Пачаткам арганізацыі кальвінісцкай царквы ў ВКЛ можна лічыць першы сход Віленскай абшчыны 14.12.1557 г., які правёў віленскі суперінтэндант Сымон Зацыус. З гэтага часу падобныя сходы, верагодна, адбываліся рэгулярна. Пратаколы першых 6 сходаў былі надрукаваны ў 1559 г. ў Берасцейскай друкарні. На першых сходках пратэстанты ВКЛ канчаткова вызначылі сваю канфесію – кальвінізм – і выразна адасобіліся ад «новахрышчэнцаў арыян» (антытрынітарыяў) і «капернаітаў» (лютэран)⁵. Дарэчы, у пратаколах пачатку 1558 г. упершыню ўпамінаецца Сымон Будны ў якасці катэхіста Віленскага збору.

Першы на Беларусі пратэстанцкі збор быў заснаваны ў 1553 г. Радзівілам Чорным у яго замку ў Бярэсці. Тэрмінам «збор» вызначаюць як пратэстанцкую абшчыну, так і пратэстанцкую царкву (нярэдка – проста дом для малітваў). Міністрам збору быў запрошаны Радзівілам з Польшчы Сымон Зацыус. Яго энергічная пастарская дзейнасць прывяла да канфлікту з каталіцкім луцкім біскупам Валерыянам Пратасевічам. Сымон Зацыус быў вымушаны пакінуць Бярэсце і пераехаць у 1556–1557 гг. у Вільню, дзе прымаў удзел у арганізацыі мясцовага збора.

У 1553 г. пры зборы ў Бярэсці пры падтрымцы Радзівіла Чорнага для прапаганды рэфармацыйных ідэй была арганізавана першая на тэрыторыі Беларусі (а таксама першая рэфармацыйная ў ВКЛ) друкарня. Яна дзейнічала да 1570 г. У Бярэсці было надрукавана

каля 40 тытулаў (назваў) кніг, выключна на польскай мове. Рэфармацыю ў ВКЛ падтрымала пераважна тая частка грамадства (магнатэрыя, частка шляхты), якая інтэгралавалася ў польскую культуру, карысталася ў прыватным жыцці і карэспандэнцыі польскай мовай. Тут друкаваліся не толькі рэлігійныя, але і свецкія творы: збор юрыдычна-прававых сачыненняў Б.Граіцкага, палітычны твор віленскага вайта А.Ратундуса «Размова паляка з літвінам», ананімная антыкаталіцкая сатыра «Пратэй», гістарычныя і вершаваныя творы. З друкарні выйшаў першы друкаваны нотны зборнік на Беларусі – «Берасцейскі канцыянал» Яна Зарэмбы (1558 г.). Выдатная месца ў гісторыі кнігадрукавання ВКЛ і Польшчы належыць выданню Берасцейскай (ці Радзівілаўскай) кальвінісцкай Бібліі 1563 г., якая выйшла ўласным коштам і накладам Радзівіла Чорнага. У сваім тэстаменце ад 27 мая 1565 г. Радзівіл завяшчаў усе экзэмпляры Бібліі таму збору, дзе ён будзе пахаваны, і школе пры ім (спачатку Радзівіл быў пахаваны пры Віленскім зборы). Берасцейская біблія была ўключана ў польскі індэкс забароненых кніг, складзены ў Кракаве ў 1603 г. Нягледзячы на гэта, Віленскі сінод пастанавіў, каб Берасцейская Біблія была пры кожным зборы ВКЛ.

Паўстаюць зборы ў шмат якіх гарадах і мястэчках (Нясвіжы, Клецку, Навагрудку, Віцебску, Мінску, Полацку, Заслаўі, Любчы і інш). Пры абшчынах будуюцца зборы (часам яны размяшчаюцца ў былым будынку касцёла ці царквы), школы, шпіталі (прытулкі для «убогіх»), Большасць збораў знаходзілася ў залежнасці ад шляхецкіх патронаў, якія забяспечвалі пратэстанцкіх пастараў сродкамі на пражыццё – зямельнымі ўладаннямі, грашовым і прадуктовым утрыманнем (юргельтам).

Беларускае сялянства, як і пераважная колькасць мяшчанства, захоўвала рэлігійныя традыцыі, тым больш, што змена каталіцкага ці праваслаўнага кліра пратэстанцкім не ўносіла асаблівых змен у становішча сялян і іншага залежнага люду. Кальвінісцкая царква мела свае зямельныя ўладанні і на яе карысць несліся тыя ж павіннасці, што і ў іншых царкоўных маёнтках. Пратэстанцкая шляхта мела магчымасць устанаўліваць рэлігійны статус сваім падданым і часам ужывала меры прымусу.

Да канца XVI ст. у асноўным склалася арганізацыйна-тэрытарыяльная структура кальвінісцкай царквы Рэчы Паспалітай. Яна складалася з трох правінцый – Вялікапольскай, Малапольскай і Літоўскай (у апошнюю уваходзілі землі сучаснай Літвы, Беларусі, Падляшша). У пачатку XVII ст. Літоўская правінцыя ўключала шэсць дыстрыктаў: Віленскі (уваходзілі Вільна, Трокі, Ашмяны, Ліда, Браслаў), Завілейскі (Вількамір, Упіта, Коўна), Навагрудскі (Навагрудак, Рэчыца, Мозыр, Ваўкавыск), Рускі, ці Беларускі (Мінск, Орша, Полацк, Мсціслаў, Віцебск), Берасцейскі, ці Падляшскі (Бярэсце, Гародня, Пінск, Слонім, Жмудскі (Жмудзь)). Дыстрыкты ўзначальваліся суперінтэндантамі.

У пратэстанцкай царкве адсутнічала пасада найвышэйшага духоўнага іерарха, кіруючым органам быў сінод. Галоўным цэнтрам Літоўскай правінцыі быў Віленскі правінцыяльны сінод, на які штогод збіраліся прадстаўнікі ўсіх збораў ВКЛ. Пытанні ўнутранага жыцця дыстрыктаў і асобных абшчын вырашаліся на дыстрыктавых (партыкулярных) сінодах. У дзейнасці збораў прымалі ўдзел сеньёры – свецкія і духоўныя асобы, якія выбіраліся з шляхецкага і мяшчанскага станаў. У віленскай абшчыне сеньёры – мясцовыя гараджане – выконвалі гаспадарчыя функцыі (будаўнікоў, эканоміў, дзорцаў над могілкамі і шпіталямі).

На паседжаннях сіноду старшынствавалі два «дырэктары» – духоўны і свецкі, пасля 1618 г. – толькі свецкі, Віленскі сінод прымаў рашэнні, якія тычыліся цяжкіх спраў асобных абшчын, прызначаў міністраў, сеньёраў і суперінтэндантаў. Большасць пастаноў Сіноду звязана з разгледжваннем прыватна-прававых і царкоўна-рэлігійных спраў членаў пратэстанцкіх абшчын (справы дысцыплінарныя, судзебныя, шлюбаразводныя, тэстаменты і інш.). У актах сіноду таксама сустракаюцца звесткі аб даравальных запісах, фондушах на зборы, шпіталі, школы.

Сінод меў сваю агульную касу (калекту), якая складалася за кошт фондушаў пратэстанцкай шляхты і мяшчанства. Калекту выкарыстоўвалі для матэрыяльнай падтрымкі збораў, якія не мелі багатага патрона, на пенсію для састарэлых міністраў і іх удоў, на стыпендыі вучням, якіх сінод рэкамендаваў для навучання ў мясцовых кальвінісцкіх гімназіях, ці замежных універсітэтах. Кальвінісцкая царква ў набажэнстве і справаводстве выкарыстоўвала польскую мову.

Агульны сінод трох правінцый называўся генеральным. Генеральныя сіноды ў Сандоміры (1570 г.), Кракаве (1573 г.), Петракове (1578 г.), Уладзіслаўлі (1583 г.) Таруні (1595 г.) вызначылі абавязкі пратэстанцкага духавенства (міністраў, суперінтэндантаў) і свецкіх сеньёраў, парадак правядзення сінодаў (дыстрыктавых, правінцыяльных, генеральных), пытанні унутрыцаркоўнай дысцыпліны, школьнай справы.

Амаль адначасова з працэсам арганізацыі кальвінісцкай царквы, у пратэстанцкім асяроддзі абвастралася дыскусія па пытаннях дагматыкі. Рэлігійна-філасофскія і сацыяльна-палітычныя супярэчнасці прывялі рэфармацыйны рух да расколу. У 60-я гг. XVI ст. сфарміраваўся антытрынітарскі рух, радыкальны накірунак Рэфармацыі. Яго прыхільнікаў называлі «літоўскімі братамі», «арыянамі». Антытрынітары адмаўлялі дагмат Св. Тройцы, хрышчэнне немаўлят, ужывалі практыку паўторнага хрышчэння ў сталым узросце (анабаптысты, ці «новахрышчэнцы»), прызнавалі за Ісусам Хрыстом толькі чалавечую, а не Боскую сутнасць. У сацыяльна-палітычным плане антытрынітары выступалі супраць эксплуатацыі, «нявольніцтва», вярхоўнай улады, прыватнай уласнасці, удзелу ў войнах. У 1569 г. яны заснавалі ў Ракаве (Сандомірскае ваяв.) абшчыну, якая павінна была ажыццявіць на практыцы ідэі агульнай маёмасці, сацыяльнай роўнасці, абавязковасці фізічнай працы.

Антытрынітары праследаваліся ў краінах Заходняй Еўропы, многія з іх знаходзілі паратунак у Рэчы Паспалітай, дзе актыўна ўдзельнічалі ў рэфармацыйным руху. У Беларусі дзейнічалі арыянскія абшчыны з цэнтрамі ў Навагрудку, Лоску, Клецку, Іўі, Любчы.

Найбольш выдатным прадстаўніком пратэстантызму ў ВКЛ быў Сымон Будны. У 1561–1562 гг. Будны разам са сваімі аднадумцамі Лаўрэнціем Крышкоўскім і Мацеем Кавячынскім пры падтрымцы Радзівіла Чорнага, заснаваў у Нясвіжы друкарню, з якой выйшлі першыя на Беларусі друкаваныя творы на старабеларускай мове. Кірылічная прадукцыя друкарні, безумоўна, прызначалася для распаўсюджвання рэфармацыйных ідэй сярод беларусаў. Аднак большая частка «паспалітага» насельніцтва ў XVI ст. захоўвала свае праваслаўныя традыцыі і абыхава ставілася да новай веры. Магчыма, па гэтай прычыне з 1563 г. Нясвіжская друкарня цалкам перайшла на выпуск польска-лацінскіх выданняў, у асноўным арыянскага характару. Усяго вядома 12 тытулаў друкарні ў Нясвіжы.

Прыкладна ў 1573 г. яе абсталяванне выкупіў у Кавячынскіх блізкі да антытрынітарызму магнат Ян Кішка і размясціў на сваім замку ў Лоску. Вядома каля 20 яе выданняў на польскай і лацінскай мовах, яна была цэнтрам арыянскага кнігадрукавання ў ВКЛ. У ліку найбольш значных выданняў Лоскай друкарні – творы і пераклады Сымона Буднага, палемічныя творы М. Чаховіца і А. Волана, вучэбныя кнігі ректара арыянскай школы ў Іўі Яна Ліцынія Намыслоўскага. Асобнае месца ў дзейнасці Лоскай друкарні займае першае ў Рэчы Паспалітай выданне ў 1577 г. на польскай мове выдатнага твора Андрэя Фрыча Маджэўскага «Аб удасканаленні Рэчы Паспалітай» (прадмовы напісаны католікам М. Стрыйкоўскім, кальвіністам А. Воланам, антытрынітарыем С. Будным).

Рэлігійна-філасофская дактрына Буднага была заснавана на рацыянальным падыходзе да хрысціянскай дагматыкі, Св. Пісання. Свае сумненні аб сапраўднасці царкоўнага дагмата Св. Тройцы Будны выказаў яшчэ ў 1563 г. ў пасланні да главы цюрыхскіх пратэстантаў Генрыху Булінгера. Аднак Будны адвяргаў сацыяльна-палітычны радыкалізм – ён прызнаваў неабходнасць існавання дзяржавы як гаранта законнасці, права мець уласную маёмасць, удзельнічаць у справядлівых войнах. Ён упарта адстойваў свае

погляды на сумесных з «польскімі братамі» сінодах. У сваім творы «Аб свецкай уладзе» (Лоск, 1583 г.) Будны апісаў дыспут, які праходзіў у 1568 г. ў мяст. Іўе, дзе яго асноўнымі апанентамі выступілі Павел з Візны і Якуб з Калінаўкі. У прадмове да кнігі Будны паведамляў, што праз год пасля Іўеўскага сіноду, Якуб выехаў у Ракаў.

У 1570 г. у Вільні было заключена згода паміж канфесіямі, якія празнавалі дагмат аб Св. Тройцы – лютэранамі, кальвіністамі і чэшскімі братамі. Пазней, на сандомірскім генеральным сінодзе 1570 г., паслы з Літвы прадставілі свае пагадненне, каб адзначыць сваю адасобленасць ад антытрынітарыяў. У Сандоміры быў дасягнуты кансенсус паміж кальвіністамі, лютэранамі і абшчынай чэшскіх братоў усёй Рэчы Паспалітай. Так званая Сандомірская згода захоўвала за кожнай з гэтых канфесій права на сваю дактрыну, але прадугледжвала сумесную абарону супраць католікаў і арыян⁸. Тэрмін «канфесія Сандомірская» пачаў ужывацца кальвіністамі ВКЛ і Польшчы ў тэстаментах, фундушах і іншых дакументах.

Рэфармацыя адыграла пэўную ролю ў дэмакратызацыі палітычнага жыцця краіны, зацвярджэнні прынцыпаў верацярпімасці. Можна меркаваць, што поспехі рэфармацыйнага руху і моцныя пазіцыі, якія займалі магнаты-пратэстанты ў вышэйшых органах, паўплывалі на выданне прывілеяў Жыгімонта Аўгуста (1563 г., Вільня, пацверджаны і пашыраны ў 1568 г. ў Гародне). Гэтымі прывілеямі уся шляхта ВКЛ «веры хрысціянскай» ураўноўвалася ў правах.

Абвастэрэнне палітычнай сітуацыі ў час бескаралеўя 1572–1573 гг. патрабавала далейшага заканадаўчага замацавання прававога статусу пратэстантаў. На канвакацыйным сейме 28.01.1573 г. у Варшаве была прынята канфедэрацыя, якая гарантавала рэлігійную свабоду шляхецкаму саслоўю Рэчы Паспалітай. Сярод паслоў, якія падпісалі канфедэрацыю, амаль палова – католікі. Ад ВКЛ свае подпісы паставілі падканцлер Астафій Валовіч, віцебскі кашталян Павел Пац, берасцейскі пісар Адам Пацей (будучы уніяцкі мітрапаліт Іпацый Пацей).

Варшаўская канфедэрацыя была перакладзена на «рускую» мову і ўключана ў III Статут ВКЛ 1588 г. Акт канфедэрацыі рэгуляваў адносіны паміж хрысціянскімі канфесіямі: «А иж в Речи Посполитой ест розность немалая з стороны веры хрестияньское... обещуем то себе сполне за нас и за потомки наши на вечные часы под обовязком присеги, под верою, честью и сумнением нашим, иж, которые естесмо розни в вере, покой межи собою заховати, а для розное веры и отмены в костелех крови не проливати...» Пospехі рэфармацыйнага руху вымусілі каталіцкі касцёл правесці сур'ёзныя унутраныя рэформы, якія к канцу XVI ст. значна узмацнілі пазіцыі каталіцызму ў Рэчы Паспалітай. Рэформа касцёла, паспяховая дзейнасць езуітаў прывялі да вяртання шляхты ў лона каталіцкай царквы – перайшлі ў каталіцтва чатыры сыны Мікалая Радзівіла Чорнага. Прадстаўнікі некаторых праваслаўных родаў, якія раней далучыліся да Рэфармацыі (Валовічы, Збаражскія, Хадкевічы, Сапегі і інш.) таксама прымалі каталіцтва.

Ордэн езуітаў пачаў сваю дзейнасць у ВКЛ з канца 60-х гг. XVI ст. Віленскі біскуп Валерыян Пратасевіч, занепакоены праектамі кальвіністаў адкрыць у Вільні вышэйшую навучальную ўстанову на базе збаровай школы, звярнуўся да езуітаў з просьбай арганізаваць калегіум. У 1570 г. калегіум быў адкрыты, а ў 1579 г. булай папы Грыгорыя XIII яму быў наданы статус універсітэту.

Асабліва сці грамадска-палітычнага ладу абумовілі адносна кампрамісны характар контррэфармацыі ў ВКЛ. Ордэн езуітаў у сваёй дзейнасці вымушаны быў улічваць мясцовыя ўмовы – шматканфесійны склад насельніцтва, даўнія традыцыі рэлігійнай талерантнасці, шляхецкія прывілеі, якія забяспечвалі асабістую і маёмасную недатыкальнасць. Калі ў 1581 г. у Вільні па загаду віленскага біскупа Юрыя Радзівіла былі спалены кнігі віленскай пратэстанцкай друкарні, гэта выклікала абурэнне ў грамадскіх колах. Стэфан Баторый быў вымушаны з абозу пад Псковам, дзе ён на той час знаходзіўся, звярнуўся да віленскага намесніка, кальвініста Яна Абрамовіча з патрабаваннем пакараць віноўных католікаў, якія выступаюць «супраць людзей і міністраў евангеліцкага і саскага

збораў». Асноўную ўвагу езуіты скіравалі на місіянерскую і культурна-асветніцкую дзейнасць – адчынялі школы і калегіумы, арганізавалі публічныя казанні і дыспуты, паратэатральныя відовішчы.

Нарастанне контррэфармацыйных тэндэнцый і падрыхтоўка царкоўнай уніі прывялі да наладжвання кантактаў паміж пратэстантамі і праваслаўнымі для абароны сваіх правоў. Кіеўскі ваявода Канстанцін Астрожскі ў сваім пасланні да генеральнага сіноду ў Торуні (1595 г.) адзначаў блізкасць царкоўных абрадаў пратэстантаў і праваслаўных і звяртаўся да «братоў сваіх хрысціянскіх» за падтрымкай. Князь Астрожскі прапанаваў пратэстантам пачаць працу над падрыхтоўкай сумеснай царкоўнай уніі.

Пратэстанцкая і праваслаўная шляхта рабіла спробы стварэння саюзу для абароны сваіх правоў на сумесным з'ездзе ў Вільні ў маі 1599 г. Гаворка ішла аб палітычным, а не рэлігійным альянсе. Аднак праект уніі не быў рэалізаваны – вельмі выразна праявіліся дагматычныя размежаванні канфесій. Свецкія удзельнікі з'езду выпрацавалі змест канфедэрацыі аб узаемнай дапамозе на выпадак пагрозы з боку каталіцкага асяроддзя і дыскрымінацыйнай палітыкі вярхоўнай улады. Акт гэты застаўся толькі пракламацый, ён не меў рэальнага працягу.

Больш віддвочна праявіліся сувязі праваслаўных і пратэстантаў ў 1632–1635 гг., у час элекцыі і першыя гады панавання Уладзіслава IV, калі яны выступілі з сумеснымі патрабаваннямі легалізацыі праваслаўнай іерархіі і пацвярджэння рэлігійных правоў «дысыдэнтаў».

Хаця к канцу XVI ст. Рэфармацыя была аслаблена унутраным расколам, зменамі ў рэлігійна-палітычнай сітуацыі, якія садзейнічалі рэлігійным канверсіям (з магутных пратэктараў Рэфармацыі засталіся толькі біржанскія Радзівілы), кальвінісцкая царква ВКЛ ў п.п. XVII ст. захоўвала пэўную стабільнасць унутранага жыцця. Яна была вымушана ахоўваць свае пазіцыі не толькі ад каталіцкага ўплыву, але і ад праваслаўя. У 1614 г. Віленскі сінод забараніў карыстацца паслугамі настаўнікаў іншай веры – «арыянскай, рускай і папезскай», у 1615 г. прыняў пастанову, якая не дазваляла будаваць і аднаўляць праваслаўныя храмы ў маёнтках кальвінісцкай шляхты, асабліва нецярпімасць праяўлялася ў адносінах да арыян, якіх у XVII ст. называлі сацыніянамі. Сфармуляваная ў канцы XVI ст. італьянцам Фаустам Соцынам арыянская дактрына адлюстроўвала працэс паглыблення рацыяналістычных ідэй, аднак была пазбаўлена сацыяльнага радыкалізму. Пасля смерці ў 1592 г. Яна Кішкі, арыянскі рух у ВКЛ ужо не меў уплывовых пратэктараў, быў нешматлікім. У 1617 г. былі ліквідаваны арыянскія абшчыны ў Навагрудку і Любчы.

Пэўную адасобленасць захоўвала лютэранская царква так зв. аугсбургскага веравызнання. Яе галоўным цэнтрам у ВКЛ была Вільня, дзе існавалі дзве абшчыны – нямецкая і польская. Лютэранскі збор у Вільні паўстаў каля 1555 г. У 30-я гг. XVII ст. быў заснаваны лютэранскі збор у Гайцунішках – уладанні аршанскага старасты Пятра Нонхардта. У 1653 г. Багуслаў Радзівіл выдаў прывілей на будаўніцтва лютэранскага збору ў Слуцку, каб «асадзіць немцаў» у горадзе.

Хаця ад пачатку свайго развіцця Рэфармацыя ў ВКЛ была цесна звязана з Польшчай і рашэнні генеральных сінодаў былі асновай для многіх пастановаў Віленскага сінода, у Літоўскай правінцыі існавала пэўная тэндэнцыя да аўтаноміі. У 1636 г. Сінод прыняў пастанову аб утварэнні пасады галоўнага суперінтэнданта (не прадугледжаную ўставамі генеральных сінодаў), які выбіраўся тэрмінам на адзін год і з'яўляўся прадстаўніком сіноду ў правінцыі. У гэты ж час была створана Рада куратараў, якая складалася з шасці суперінтэндантаў і такой жа колькасці куратараў свецкага стану. Суперінтэндант разам з сеньёрам візітаваў (інспектаваў) зборы кожны год.

Ад пачатку XVII ст. судовымі справамі і маёмасцю збораў займаўся «актор» (адвакат, юрыст). Перад вярхоўнай уладай інтарэсы пратэстантаў абаранялі сенатары-пратэстанты, у судах – акторы. Судовыя і дысцыплінарныя справы разгляджаліся так зв. малым сінодам, які складаўся з 8 асобаў, дэлегаваных Сінодам. Трэба адзначыць, што

арганізацыйная структура кальвінісцкай царквы ВКЛ амаль не мянялася на працягу стагоддзяў, у далейшым такая стабільнасць дапамагла ёй перажыць цяжкія часы.

У п.п. XVII ст. ў ВКЛ пазіцыі Рэфармацыі былі больш моцнымі, чым у Кароне. Рэлігійныя правы шляхты былі замацаваны Статутам ВКЛ 1588 г., і яна без асобых перашкод утрымлівала, закладвала новыя і аднаўляла старыя зборы ў сваіх уладаннях. Новыя мураваныя будынкі збораў паўсталі ў Смаргоні (1612 г. фундацыя Крыштофа Зяновіча), Койданаве (1614 г. фундацыя Януша Радзівіла) і інш.

У 1617 г. Януш Радзівіл заснаваў збор у Слуцку, які быў адным з галоўных цэнтраў кальвінізму ў Беларусі. Паводле крыніц, у 1627 г. у Слуцку было два зборы – вялікі і малы, якія стаялі «... у Новым горадзе над ставам ракі Случы». У 1625 г. Віленскі сінод прыняў пастанову заснаваць кальвінісцкія гімназіі з разнастайнай праграмай навучання ў Слуцку і Кейданах (Літва). Гімназія ў Слуцку пачала дзейнічаць у канцы 20-х гг. XVII ст. У 1628 г. у Любчанскай друкарні быў выдадзены Статут Слуцкай гімназіі. У статуте падкрэслівалася, што асноўная задача настаўніка – выхаваць добрых грамадзян, незалежна ад іх веравызнання і сацыяльнага становішча. Асноўная ўвага надавалася гуманітарным навукам, вывучэнню класікі, авалоданню лацінскай і грэчаскай мовай, логікай і рыторыкай. Слуцкая гімназія з перапынкамі існавала да пач. XX ст. У пач. 50-х гг. было вырашана заснаваць гімназію ў Заблудаве. Войны сяр. XVII ст. замарудзілі працэс яе арганізацыі, яна адкрылася ў другой пал. XVII ст.

Адным з галоўных асветніцкіх і літаратурна-выдавецкіх цэнтраў у п.п. XVII ст. было радзівілаўскае мястэчка Любча. Тут пры зборы з 1612 па 1655 г. дзейнічала буйнейшая ў Беларусі рэфармацыйная друкарня, дзе было надрукавана больш за 100 выданняў у асноўным свецкага зместу. Большасць з іх выйшла на польскай мове, што адлюстроўвала агульную тэндэнцыю рэфармацыйнага кнігадрукавання¹.

У тэстаментах пратэстанты звярталіся да сваіх нашчадкаў, каб яны не пакідалі евангеліцкую веру, не аддавалі зборы «папістам». У XVII ст. фундатары збораў часам перадавалі сіноду свае правы ўласнасці і абароны збораў. Існаванне збораў у такім выпадку не залежала ад перамены веравызнання патрона, ці яго нашчадкаў. Аднак часцей у выніку рэлігійных канверсій зборы перадаваліся католікам – так здарылася са зборамі ў Смаргоні, Глыбокім, Заслаўі, Шклове і інш.

Больш цяжкім было становішча збораў у каралеўскіх гарадах. У ліпені 1611 г. натоўп гараджан і студэнтаў-езуітаў спаліў Віленскі збор. У час пагрому былі пабіты людзі, якія знаходзіліся пры зборы, знішчаны бібліятэка і архіў (загінулі каштоўныя дакументы па гісторыі Рэфармацыі ў ВКЛ). Пасля падзей 1639 – 1640 гг., калі віленскіх кальвіністаў абвінавацілі ў стралянні з луку па касцёлу Св. Міхала, сеймавай пастановай збор быў перанесены за межы горада. Была таксама закрыта збаровая школа. Пагром 1682 г. будынкаў збору ў прадмесці Вільні вымусіў Віленскі сінод у мэтах бяспекі перанесці свае паседжанні ў прыватныя ўладанні – Кейданы, Заблудаў, Беліцу, Жупраны.

Усяго на працягу XVI – XVII стст. на тэрыторыі Беларусі існавала каля 85 збораў, некаторыя з іх дзейнічалі кароткачасова. Пасля спусташальных войнаў сяр. XVII ст. большая іх частка прыйшла ў заняпад.

Манапалізацыя каталіцкай царквой духоўнага жыцця шматканфесійнага грамадства, працэс нарастання анархіі ва ўнутрыпалітычным жыцці ўзмацнілі тэндэнцыі рэлігійнай нецярпімасці, асабліва пасля польска-шведскай вайны, калі іншаверцаў абвінавацілі ў здрадзе, супрацоўніцтве са шведамі. У 1658 г. сейм прыняў рашэнне аб выгнанні арыян з Рэчы Паспалітай. У 1668 г. было прынята рашэнне аб забароне адступніцтва ад каталіцкай веры.

З другой пал. XVII ст. пратэстанцкая царква адыгрывала вельмі нязначную ролю ў духоўным і грамадска-палітычным жыцці ВКЛ. У выніку спусташальных войнаў сяр. XVII ст. яна панесла вялікія матэрыяльныя страты. Аднак штогодныя сіноды праходзілі з пэўнай рэгулярнасцю (у Вільні, ці ў радзівілаўскіх уладаннях) да канца існавання Рэчы

¹ Варта ўлічваць, што першыя беларускія кнігі таксама былі надрукаваны пратэстантамі.

Паспалітай. Асцярагаючыся пагромаў, архіў Сіноду пасля яго кароткага прыбывання ў Кейданах і Біржах, у 1699 г. перавезлі ў Крулявец, дзе ён знаходзіўся да часу разбораў Польшчы. У XVIII ст. польская евангелічная абшчына ў Круляўцу адносілася да Літоўскай правінцыі.

Пасля смерці ў 1695 г. дачкі Багуслава Радзівіла – Людвікі Караліны, кальвіністы ВКЛ страцілі падтрымку магнацкага пратэктарата. Галоўную ролю стаў адыгрываць патранат сярэдняй шляхты – Воўк-Ланеўскіх, Грабоўскіх, Воланаў, Цадроўскіх, Мацкевічаў. Аднак, як ужо адзначалася, пратэстанты ВКЛ знаходзіліся пад абаронай артыкулаў Статута ВКЛ 1588 г. і мелі магчымасць абараняць свае інтарэсы ў судзе. Напрыклад, у 1707 г. у лідскі суд быў унесены пратэст ад імя Віленскага сіноду на дзеянні католіка Багуслава Блінструба, які зруйнаваў мураваную капліцу ў Відукле, пабудаваную яго продкамі-пратэстантамі. Па рашэнню Мінскага Трыбуналу 1712 г. Блінструб быў асуджаны на выгнанне і штраф 2700 злотых.

Значна пагоршылі становішча пратэстантаў ва ўсёй Рэчы Паспалітай артыкулы варшаўскага трактату 1716 г., зацверджаныя так зв. нямым сеймам 1717 г. Яны значна абмяжоўвалі правы пратэстанцкай шляхты на атрыманне уладанняў, пасадак, тытулаў, забаранялі публічнае адпраўленне набажэнства, арганізацыю новых збораў не толькі ў каралеўскіх, але і прыватных уладаннях. Пастановы сеймаў 1733 і 1736 гг. афіцыйна адлучалі пратэстанцкую шляхту ад высокіх пасадак. У 1744 г. каталіцкі Віленскі сінод забараніў змешаныя шлюбны і навучанне дзяцей у такіх сям'ях педагогамі-пратэстантамі.

На генеральных сінодах пратэстантаў, якія пасля доўгага перапынку адбыліся ў Гданьску (1718, 1719, 1726 і 1728 гг.) абмяркоўваліся пытанні стварэння новага палітычнага саюзу з лютэранамі, інструкцыі будучым паслам на сейм аб вяртанні рэлігійных і палітычных правоў пратэстанцкай шляхце. Упамінанне аб сумесным з'ездзе ў 1599 г. с праваслаўнымі, на думку некаторых даследчыкаў, было звязана з надзеяй на падтрымку расійскіх дыпламатаў.

Кацярына II была зацікаўлена ў палітычнай падтрымцы некаталіцкай шляхты Рэчы Паспалітай, расійскія ўлады выкарыстоўвалі «дысыдэнцкае пытанне» ў якасці сродку палітычнага націску на кіруючыя колы Рэчы Паспалітай. Па ініцыятыве Кацярыны II у сакавіку 1767 г. былі створаны дзве шляхецкія канфедэрацыі: Торуньская для польскіх пратэстантаў і Слуцкая, якая аб'ядноўвала пратэстанцкую і праваслаўную шляхту ВКЛ. Асноўную ролю ў Слуцкай канфедэрацыі адыгрывала пратэстанцкая шляхта. Разам з расійскім войскам канфедэраты пайшлі на Варшаву. Трактат 1768 г., заключаны паміж Рэччу Паспалітай і Расіяй, а таксама каралямі прускім, дацкім, англійскім і шведскім, захоўваў пануючыя пазіцыі каталіцкай царквы і забараняў, пад пагрозай выгнання, пераходзіць у іншыя канфесіі. Падобную пастанову мела і Канстытуцыя 3 мая 1791 г. Разам з тым, у 1768 г. пратэстанцкая царква атрымала гарантаваныя Кацярынай II правы на свабоднае адпраўленне рэлігійнага культу, зварот адабраных збораў і дазвол на адбудову знішчаных, прызнанне змешаных шлюбаў, прычым сыны павінны былі выходзіць у айцоўскай веры, а дачкі – у матчынай. Віленскі сінод прыняў пастанову: 50 год адпраўляць падзячныя набажэнства з гэтай нагоды.

Сінод распачаў працу па аднаўленню і рэстаўрацыі збораў у Вільні, Непакойчыцах, Койданаве, Заблудаве. У маёнтку генерала Яна Грабоўскага – Ізабеліне (Ваўкавыскі пав.) – паўстаў новы збор для абодвух пратэстанцкіх канфесій. Дзейнасць кальвінісцкай гімназіі ў Слуцку атрымала станоўчую адзнаку у інспектараў Адукацыйнай камісіі.

Пасля падзелаў Рэчы Паспалітай, амаль усе зборы ВКЛ размяшчаліся на тэрыторыі Расійскай імперыі. Пэўныя змены адбыліся ў арганізацыйнай структуры пратэстанцкай царквы. Указам ад 24 чэрвеня 1830 г. была скасавана Віленская лютэранская кансісторыя, а яе справы перададзены Курляндскай лютэранскай кансісторыі, да якой належалі лютэранскія царквы Віцебскай і Магілёўскай губерній. 28 снежня 1832 г. зацверджаны статут лютэранскай царквы Расійскай імперыі. Асновай былі прыходскія абшчыны з пастарамі. Некалькі прыходаў складалі акругу на чале з пробстам, які выбіраўся пастарамі

ўсёй акругі. Пробстскія акругі уваходзілі ў кансістарыяльную акругу на чале з кансісторыяй і суперінтэндантам. Вышэйшым органам была Генеральная кансісторыя ў Пецябургу. У п.п. XIX ст. у справаводстве выкарыстоўвалася нямецкая мова. Да лютэранскай царквы належалі латышы Віцебскай і Ковенскай губерняў і невялікая колькасць нямецкага насельніцтва. Лютэранскія кірхі былі ў Гродне, Мінску, Слуцку, Віцебску, Полацку, Магілёве.

Па рашэнню царскага урада цэнтральны орган кальвінісцкай царквы з 1830 г. стаў называцца Літоўскім евангеліцка-рэфармацыйным сінодам і падпарадкоўваўся дзяржаўным уладам у Пецябургу. Афіцыйную дакументацыю прадпісана было весці на расійскай мове. Разам з тым, Літоўскі сінод у асноўным захоўваў сваю унутраную структуру. Замест ранейшых шасці дыстрыктаў былі арганізаваны чатыры: Віленскі, Жмудскі, Занеманскі і Беларускі. У некаторых зборах набажэнства адпраўлялі адзін – два разы ў год міністры з суседніх збораў. У 1801 г. пачаў дзейнічаць новы збор у Расне (Берасцейскі пав.). У Слуцку у 1850 г. былі пабудаваны новы мураваны збор і двухпавярховы будынак гімназіі. У XIX ст. гімназія ў Слуцку ўжо не мела выразнага веравызнаўчага характару. За ўдзел у паўстанні 1863–1864 гг. большая палова вучняў слускай гімназіі была выключана, а гімназія з-пад улады Сіноду перайшла да Віленскай школьнай акругі.

З сяр. XIX ст. пачалася праца па ўпарадкаванню архіву і бібліятэкі Віленскага сіноду. У пачатку XX ст. Сінодам было запланавана і часткова здзейснена шматсерыйнае выданне крыніц «Помнікі Рэфармацыі Польшчы і Літвы». Пасля 1905 г. дакументацыя Сіноду зноў вялася на польскай мове. На Сінодзе 1918 г. адзначалася, што ў змяніўшыхся палітычных абставінах Сінод «... вяртаецца да асвечаных правоў сваіх, як установа самастойная і з гэтага часу кіруюцца правамі, абумоўленымі ў Вялікім княстве і канонамі, якія ухвалены папярэднімі Сінодамі».

У другой палове XIX ст. узнікла некалькі плыняў новых пратэстанцкіх рухаў. У канцы 70-х гг. у Гомельскім павеце дзейнічалі штундзісты. Яны верылі толькі ў Ісуса Хрыста, не прытрымліваліся пастоў, у святочныя дні збіраліся ў прыватных дамах для спявання псалмоў і чытання Евангелля. У 80-я гг. яны распаўсюдзілі сваю дзейнасць на Магілёўскую і Віцебскую губерніі. У 1894 г. штундызм быў аб'яўлены ў Расійскай імперыі па-за законам за прапаведванне сацыялістычных прынцыпаў агульнай роўнасці, падзелу маёмасці і «падрыў асноў праваслаўнай веры». Пасля рэпрэсіўных мераў урада, штундысцкі рух перастаў існаваць, зліўшыся з баптызмам.

У канцы XIX – пачатку XX ст. у Беларусі атрымалі распаўсюджанне баптызм, евангелічнае хрысціянства, пяцідзесятніцтва, адвентызм сёмага дня, ігавізм і інш. Найбольшае распаўсюджанне атрымаў баптызм, пераважна сярод лютэран – нямецкіх каланістаў і латышоў. Да яго далучыліся ў асноўным сяляне, у меншай ступені – гарадское мяшчанства. На пачатку XX ст. яны жылі ў Віцебскай і Магілёўскай і Мінскай губернях, пазней з'явілася абшчына ў Мінску.

З мэтай евангелізацыі мясцовага насельніцтва баптысты праводзілі публічныя сходы ў тэатрах і шынках, распаўсюджвалі танныя кнігі, адкрывалі нядзельныя школы для дзяцей. Царскі ўрад, занепакоены пашырэннем баптысцкага вучэння, выдаў у 1879 г. указ, які рэгуляваў дзейнасць абшчын.

Большая частка пратэстанцкіх накірункаў атрымала распаўсюджанне пасля ўказа 17 красавіка 1905 г. аб верацярпімасці. Пратэстанцкая канфесія ў Беларусі ў другой палове XIX – пачатку XX ст. была малалікай і адыгрывала нязначную ролю сярод іншых хрысціянскіх канфесій.